

ОТНОСНО СПЕЦИФИКАТА НА ИСЛЯМСКОТО БАНКЕРСТВО

Резюме:

Настоящата разработка третира различията между западния и ислямския тип банкиране, които произтичат от забраната за получаване и изплащане на лихва при ислямските банки. На първо място се анализират социоекономическите и моралните основи на забраната на приемане и изплащане на лихва, като разликите между двете системи - ислямската и западната - са разграничени на основата на приеманията на икономиката на транзакционните разходи. На второ място са поставени във фокус конкретните форми на различия, произтичащи от мениджърските практики и използваните инструменти при опериране с активите и пасивите на двата типа търговски банки.

Независимо от различията между западните¹ и ислямските банки, обикновените клиенти, ползващи услугите на тези две различни системи на банкиране, не могат да открият особена разлика в качеството на обслужване. Разбира се, банките и при двата типа на банкиране са посреднически институции. Проблемът, който ще бъде разгледан накратко, е разликата в подходите и методите на посредничество при традиционните форми на западното и ислямското банкиране. За целта анализът е структуриран в две части:

1. Произход на различията между западния и ислямския тип банкиране;

2. Конкретните форми на различия, произтичащи от мениджърските практики и използваните инструменти при опериране с активите и пасивите на двата типа търговски банки. И така, **откъде произтичат различията между западния и ислямския тип банкиране?**

Първото и основно различие между западния и ислямския тип банкиране произтича от забраната на лихвата (риба-*riba*) в страните, практикуващи ислямската религия като официална държавна идеология. В тези страни Коранът е висшият източник на истината и в съответствие с него:

"Този, който приеме лихва (риба), не може да бъде спасен, понеже възкръсва, унижен от докосването на дявола."

"Those who swallow riba cannot rise up save as he ariseth whom the devil hath prostrated by (his) touch."

¹ Под "западно банкиране" в случая разбираме стандартният тип банкиране, прилаган традиционно извън ислямските страни. Независимо дали банковата дейност се извършва в Русия или Аржентина, ако банките изплащат лихви по депозитите и изискват лихви по кредитите - това е западно банкиране за целите на изложението.

Surah Al Baqarah II 275-276

Забраната на приемане или предявяване на иск за лихва не само че е морално неприемливо в ислямските страни, но и има дълбоки последици по отношение на прилаганите подходи и инструменти от страна на ислямските банки. Ислямските икономисти оправдават забраната за приемане на лихва с факта, че е невъзможно да се узнае доходността преди осъществяването (амортизирането) на инвестицията. Това не е някакво частично приложение на исляма спрямо инвестиционната дейност, а част от ислямската философия за същността на парите и финансите. Ислямските икономисти не признават функцията на парите "съхранение на богатството"². Според тях, обективно присъщата на парите функция е "средство за обръщение". За разлика от западните икономисти, за които парите, работната сила (човешки ресурси) и земята са просто различни форми на капитала, ислямските икономисти разглеждат паричния капитал, едва когато е овеществен в бизнес-проекта³. За ислямската икономика паричния капитал, сам по себе си, докато не се материализира в оборудване, стоково-материални ценности, готова продукция и т.н., не съществува.

През годините западният стил на банкиране търпи динамични промени, чиято основна цел е да отговори на различните предпочитания на клиентите и да достигне "запълване на спектъра" от услуги. Западните банки през 90-те години на миналия век изменят в значителна степен подходите си спрямо посредническата дейност в сравнение със 70-те години на същия век. Противоположно на това, съвременното ислямското банково дело се стреми да изменя формата на обслужване, като запазва принципите, съществували през вековете. Разликите се открояват по-контрастно, ако системата на ислямското банково дело се сравни със стандартните характеристики на западния модел на банково дело:

- Ислямските банкови системи не познават застраховката на депозитите;
- Не съществува формално законодателство за съдебно преследване на неизряден заемател;

² *Money and Banking in Islam*, International Centre for Research in Islamic Economics, Jeddah, 1983, p. 58.

³ Вж.: *Money and Banking in Islam*, International Centre for Research in Islamic Economics, Jeddah, 1983, p. 9.

- На ниво централна банка не съществува система за оценка и наблюдение на капиталовата адекватност. В ислямските страни, основният надзорен орган не е централната банка или министерството на финансите, а т.нар. религиозен надзорен съвет, чиято основна цел е приложението на принципите на ислямското банково дело, основно свързани с неизползването на лихва. Това е обяснимо, понеже преобладаващата част от активните и пасивните операции на търговските банки *не се оформят като "кредитор-заемополучател", а представляват един вид акционерен договор, който при определени условия носи дивидент, а не лихва!*

Друга отличителна черта на западните банки е, че едновременно с предоставянето на ликвидност, на вложителите се изплаща и доход над вложената сума. При ислямското банкиране клиентът може да избере само една от двете алтернативи. Ако бъде избрана ликвидността, то не съществува никаква възможност за реализиране на доход от вложението. Тази особеност произтича от факта, че ислямското банково дело не приема на концепцията за времевата стойност на парите.

Ислямското банково дело също така не третира риска като систематичен проблем. При настъпване на неблагоприятни последици за дадена инвестиция, това не може да причини неблагоприятни последици за цялата икономическа система, а единствено за ограничен кръг от инвеститори.

Възможно е да се използва и подхода на икономиката на транзакционните разходи, за да се обяснят някои от основните разлики между ислямските и западните банки. Икономистите, споделящи икономиката на транзакционните разходи, констатирали три основни причини за съществуването на институциите на пазарната икономика, в т.ч. и на банките - ограничена рационалност на хората, специфика на активите и опортюнистично поведение от страна на стопанските агенти. Както се вижда от следващата таблица, различието между западния и ислямския тип на банкиране основно произтича от различието в човешкото поведение.

Таблица 1. Фактори, детерминиращи институционалното устройство в западната и ислямската банкова система.⁴

		Банкови системи	
		Западна	Ислямска
Фактори, детерминиращи институционалното устройство	1. Ограничена рационалност (произтича от наличието на асиметрична информация; икономическите агенти не могат да предвидят бъдещите събития)	Банките имат сравнителни предимства пред индивидуалните инвеститори при преодоляването на асиметричната информация. Затова, вложителите "делегират" ⁵ правата си на банките, а те от своя страна им предоставят гарантиран доход.	Вложителите (инвеститорите) следва да изберат на свой риск най-подходящата инвестиция. Банката в този случай играе ролята на технически посредник, или по-скоро брокер, отколкото дилър (на езика на финансовите пазари).
	2. Специфичност на активите (произтича от невъзможността на активите да бъдат универсални - взаимозаменяеми)	Обективно присъща и представена в двете икономически системи.	
	3. Опортюнистично поведение на стопанските субекти. (склоност на стопанските агенти към измама, мошеничество и лукавство)	Явно подчертано	Преднамерено изключено

Ако една от посочените в матрицата характеристики не е представена, то организацията и функционирането на банковата система се променя. Западните банкови системи допускат наличието и на трите характеристики на средата, в която оперират. По отношение на ограничената рационалност, и двете системи очевидно признават нейното наличие. Докато западните банки поемат инвестиционния риск, свързан с ограничената рационалност, ислямските банки очевидно оставят този риск да бъде поет от инвеститора (вложителя). Изгодите или евентуалните загуби остават за сметка на индивидуалния инвеститор, като хипотезата за ограничената рационалност остава валидна. Специфичността на активите е обективно присъща и представена в двете икономически системи. Ислямските банки (и общества) явно изключват възможността за опортюнистично поведение от страна на стопанските

⁴ По подробно: Williamson, Oliver E., *The Economic Institutions of Capitalism*, Free Press, 1987, p. 43-84.

⁵ Diamond, D., *Financial Intermediation and Delegated Monitoring*, *Review of Economic Studies*, 1984.

агенти. Както е възможно да се предположи, ако такъв проблем възникне, като например измама, мошеничество и лукавство, то той следва да бъде обект на внимание от ислямския религиозен съвет.

Съществуват и други разлики между банкирането в ислямския и западния свят, като например счетоводните практики, одит^б и квалификация на служителите в ислямските банки, които обаче не са обект на настоящото изложение.

Нека сега да видим **какви са конкретните различия, произтичащи от използваните инструменти при опериране с активите и пасивите на двата типа търговски банки.** В това отношение основното различие между ислямските и западните банки е, че последните обикновено имат два типа договори със своите клиенти:

- първи, с вложителите, който се отчита като задължение на банката;
- втори, със заемателите, който се отчита като актив на банката.

В много от случаите ислямските банки имат само един договор, обвързващ правата и задълженията на "инвеститора" на пари и "инвеститора" на усилие. Банките в този случай събират такса за услугата по улесняване на посредничеството. Това обаче е общият случай. По-нататък изложението конкретизира спецификата на този тип отношения при основните банкови продукти и услуги.

Депозитни инструменти

Депозитните инструменти са основен източник за набиране на ресурсите както на западните, така и на ислямските банки. Обаче, в преобладаващите случаи, набирането на средства от ислямските банки е безплатно, защото не се заплаща лихва. Но вложителите могат да участват в разпределението на печалбата, ако такава се реализира, наравно с ползвателите на капитала (заемателите). Така вложителите в ислямските банки имат следните алтернативи:

1. Те могат да вложат средствата си в безсрочен влог (demand deposit), където могат да ги изтеглят, когато си пожелаят. В този случай сметката не изплаща никакъв доход.

2. Те могат да инвестират паричните си средства в бизнес-проект или пък в търговия и да участват в разпределението на печалбата. Тази схема може да се осъществи по два начина:

- Да се упълномощи банката да действа от името на вложителя (инвеститора)⁷;
- Да инвестира директно в проект (проекти), представени в банката по собствена преценка и предпочитание. В този случай банката може да предостави съвети относно слабите и силните страни на проекта.

Конкретните инструменти, които вложителят може да избере, са **текуща сметка, спестовни влогове и инвестиционни депозити.**

Текуща сметка (current account). По тази сметка не се изплаща нито лихва (което както разбрахме е логично за ислямските банки), нито печалба. Вложителят обаче може да изтегли парите си по всяко време. Освен това, банката не събира никакви такси за поддържането на сметката. С тези си характеристики текущата сметка е подобна на безсрочните депозити (*demand deposit accounts*), познати на западната банкова практика. Но по тези сметки западните банки обикновено изплащат лихва, макар и минимална.

Ислямските банки използват приходите, получавани по текущите сметки, за да покриват своите административни разходи, спазвайки изискването 20-30 процента от депозитите по тези сметки да бъдат държани като резерви. Един от въпросите, дискутирани от ислямските правотворци, е дали не следва да се събират такси по текущите сметки, което същевременно би дало възможност за 100 % резерви по тях. Целта на текущите сметки е подобна на целта на безсрочните депозити при западното банкиране - извършване на преводи и изплащане на чекове.

Следва да се отбележи, че някои ислямски банки, които оперират в чужбина, като например Ал Баракат Интернейшънъл ООД, Лондон, са изключение от правилото за безвъзмездни безсрочни влогове. Ал Баракат Интернейшънъл изплаща бонус по безсрочни сметки, чиято средна наличност е в размер не по-малко от \$2500, ако е поддържана в продължение на 6 последователни месеца⁸.

Спестовни влогове (saving account) Ако вложителят не упълномощи банката да действа от негово име и за негова сметка, спестовният влог е подобен на текущата сметка. Ако банката бъде упълномощена да инвестира средствата в даден проект, тогава вложителят участва в разпределението на печалбите (загубите). Това е

⁶Wilson, R., *Islamic Financial Markets*, Routledge, 1990, p. 12.

⁷ Отбележете, че в този случай банката инвестира средствата от името на клиента си в конкретен проект или портфейл от проекти, чиято конкретна рентабилност (печалба/загуба) директно се понася от клиента.

⁸Presley, John R., *Directory of Islamic Financial Institutions*, Part I, Croom Helm 1988, p. 21.

съществено различие в сравнение със западните банки. При последните вложителят на срочен влог има договорен лихвен процент, който банката следва да изплати, независимо от евентуалните промени в стопанската конюнктура.

Инвестиционни депозити (Investment deposit accounts) Този инструмент още в по-голяма степен отличава ислямските от западните банки, понеже той не е познат на последните. По тази депозити или ислямската банка е упълномощена от вложителя, или пък самият той действа като инвеститор. Инвестиционните депозити могат да бъдат класифицирани като:

- неспецифицирани. Вложителят упълномощава банката да инвестира неговите пари. Депозитът може да бъде краткосрочен - 3, 6, 9, 12 месеца, или пък дългосрочен - до 5 години.

- специфициран. Вложителите нареждат на банката да инвестира техните парични средства в определен от тях проект.

Различията в депозитните инструменти детерминират различия в активната страна на баланса на ислямските банки, т.е., инструментите, с които се оформят заемите.

Кредитни инструменти

В практиката на ислямските банки такива не съществуват. Голяма част от контрактите имат за страни банката (инвеститор) и по форма са инвестиционни, а не кредитни. Другата страна по контракта е предприемачът, наричан мудареб (*mudareb*). Следователно, при ислямските банкови системи взаимоотношенията между инвеститора (доставчик на капитала, банката) и ползвателят на капитала (предприемача) са базирани на принципи различни от тези на западните банки. С други думи:

- Важен момент при отпускането на заем от западните банки е не само очакваната рентабилност на инвестиционния проект, но и такива характеристики на заемателя като правдоподобност, благосъстояние, величина на капитала, клиента и добро име, както и личната собственост на кандидатите за потребителски кредит. Западните банки вземат тези показатели предвид, за да се предпазят срещу евентуална несъстоятелност на заемателите.
- Ислямските банки също вземат предвид тези показатели, но най-важният показател е очакваната възвращаемост на инвестиционния проект. Това е така,

защото доходността на даден проект се отчита като такава за самият проект, вместо да се обвързва с доходността на цялото предприятие.

Накратко, ако предприятието банкрутира, при западната банкова система изплащането на заема по даден проект ще бъде проблем. *При ислямските банки, ако проектът фалира, това би довело до неминуем проблем, независимо, че предприятието като цяло е печелившо.*

Основните инвестиционните инструменти на ислямските банки са следните:

- Модараба (капиталов тръст), *Modaraba* (capital trust);
- Мушарака (съвместно финансиране), *Musharaka* (Participation financing);
- Мурабаха (търговска надценка), *Murabaha* (mark-up on sale);
- Ижра Уа'иктана (съвместен лизинг), *Ijra Wa'iktana* (Lease participating).

Модараба (Modaraba). Това е договор за споделяне на печалбата (profit sharing), при който едната от страните, банката (*sahib al-mal*) доставя паричните средства, а другата (*mudareb*) изпълнява проекта. Този вид договори има ограничено приложение, понеже следва да отговаря на условията за самостоятелен проект, при който печалбата може да бъде лесно определена и разпределена. Ето защо, обект на прилагане на тези договори е финансирането на проекти с фиксиран срок, най-вече в областта на търговията. Интересен момент при *modaraba* е този, че банката е в неизгодно положение, тъй като цялата капиталова изгода принадлежи на предприемача⁹. Например, ако настъпи обезценка на парите (инфлация), то капиталът на банката няма да бъде индексирен.

Мушарака (Musharaka). Този вид договор се прилага широко при средно и дългосрочно финансиране. Печалбите се поделят на основата на предварително съгласувана пропорция, която може да бъде различна от дяловото участие на страните. Ако участието на банката в капитала е 60%, то участието в печалбата например може да бъде 50%. Обаче, ако проектът се окаже губещ, то тогава банката ще понесе 60% от загубите.

Съществуват 2 типа на контракта мушарака:

- договор, отнасящ се до проект, който има определена продължителност, след което договорот става невалиден, т.е. приключва;

⁹Kabbara, A.H.S., *Islamic Banking - a case study of Kuwait*, A doctoral thesis, Loughborough, 1987, p. 112.

- банката прихваща полагащите и се дялове от печалбата, след като проектът започне да генерира положителен паричен поток. Вторият тип изглежда доста подобен по форма на погасителните планове, прилагани от западните банки.

Следва да се добави, че и при тази форма на инвестиране ислямските банки се различават от западните по:

- липсата на гарантирана фиксирана възвращаемост от участието в проекта;
- финансирането на проекта не включва комбинация от собствен капитал и заеман капитал;
- печалбите се поделят след покриване на разходите по управлението на проекта.

Мурабаха (Murabaha) Може би това е най-широко използваният договор в условията на ислямското банкиране, с дял от 37% от общото финансиране.¹⁰ Причината за голямата популярност на мурабаха (търговска надценка при продажбите) е, че този договор не изисква и не налага контрол от страна на банката, нито пък участие в собствеността на предимно фамилните предприятия. Така, при този договор банката се "натрапва" в по-малка степен на фирмите.

Обект на финансиране от мурабаха са покупките или вносет на оборудване, стоки за потребление, както суровини и материали. Приходите за банката по това финансиране са или дялове от търговската печалба, или търговската надценка от търговската сделка. В този смисъл банките играят ролята на търговец. За да няма никакво съмнение, че търговската надценка не е някаква скрита форма на лихва, на ислямските банки е забранено да договарят мурабаха преди стоките да са налични и поставени под попечителство на банката. Но е нормално банките да изискват парично покритие от клиента, с оглед да се осигури крайното плащане.

В западната финансова практика, за целите на финансирането на оборотния капитал се използват или банкови заеми, или финансовият инструмент търговска книга (*Commercial Papers, CPs*), за които повече е развит пазара в Съединените щати.

Ижара Ва 'иктана (Ijara Wa'iktana) може да бъде приложен в две форми:

- Директен лизинг (Direct leasing finance);
- Лизинг със закупуване (Hire - purchase finance).

¹⁰Вж.: Presley, John R. и Wilson, R., *Banking in the Arab Gulf*, Macmillan Press, November, 1991 относно практиката на Саудитска Арабия.

При първата форма клиентът ползва капитал (машини и оборудване) за определен период от време и заплаща лизингови вноски (рента) на банката (лизингодателя). При втората форма, в първия момент, ислямската банка дава под наем капиталово оборудване срещу заплащането на рента. По-късно банката продава оборудването на лизингополучателя. За да се подsigури, тя предварително изисква от лизингополучателя да обещае, че ще изкупи оборудването след определен период на наемане. *При тази форма на лизинг собствеността постепенно се променя и преминава в ръцете на лизингополучателя, като евентуалното повишаване/намаление в цената на оборудването е за сметка на двете страни - лизингополучател и банка.*

В сравнение с ислямските банки, западните банки обикновено не са страна по лизинговите контракти. Като такава се явяват специализираните лизингови фирми, които заемат от банките срещу лихва, закупуват оборудване и го дават на лизинг.

Други услуги и операции извършвани от ислямските банки.

Повечето от тези услуги се наричат "социални услуги на ислямските банки".¹¹ Това не са просто странични продукти на банките, а важна част от тяхната дейност. Тези услуги попадат в една от следните три категории:

1. Благотворителни заеми (Benevolent loans);
2. Овърдрафт (Overdrafts);
3. Трансфери и други операции.

Благотворителни заеми. Това е първият случай, при който би могло да се дискутира отпускането на заеми от страна на ислямските банки. Последните изглежда че осъществяват един напълно благотворителен акт понеже не се заплаща лихва. Наистина ли това е така?

В действителност съществуват определени изисквания, за да може заемателят да отговаря на условията за отпускане на заем. Той следва да:

- поддържа сметка при банката минимум за определен период от време;
- бъде акционер;
- бъде компания или клиент, който вече е финансиран от банката.

Тези изисквания подсказват, че заемането не е безплатно. Първата категория, отговаряща на условията за получаване на благотворителен заем, следва да има

¹¹Kabbara, A.H.S., *Islamic Banking - a case study of Kuwait*, A doctoral thesis, Loughborough, 1987, p. 112.

спестовен влог за определен период от време и не следва да очаква доход от него. Следователно, подразбиращите се лихви по влога и заема се анулират взаимно. При втората категория може да се предположи, че лихвата по заема е свързана по някъкъв начин с дължимия по акциите дивидент. При третата категория безлихвеният заем може да се разглежда като част от схема за поделяне на печалбите.

За да покрият текущите и капиталовите разходи по оперирането си, ислямските банки събират такси за предоставените услуги. Но отново следва да се има предвид, че ислямският религиозен съвет следи тези такси да не бъдат пропорционални на сумата на отпуснатите заеми и периода, за който те са отпуснати. Иначе тези такси са напълно в реда на нещата, защото "Тези платени услуги са позволени, тъй като с таксата се заплаща за услуга, която включва реалната употреба на усилие или работа от страна на банката."¹²

Благотворителните заеми включват също така краткосрочни заеми, с цел покриването на краткосрочна небалансираност на даден търговец (вносител). Това е инструмент, подобен на акредитивния заем (*letter of credit*), който е широко използван в западната практика. Краткосрочните заеми се използват по-рядко в практиката на ислямските банки. По-популярният инструмент е Мурабаха (Murabaha).

Овърдрафт (Overdrafts). За ислямските банки е напълно приемливо правото на клиентите им на овърдрафт до определен лимит. При тях, за разлика от западните банки това не е свързано с начисляването на по-високи (наказателни) лихви.

Трансфери и други операции. Ислямската банкова система познава и разрешава наличието на полици (*bills of exchange*). В западната банкова система полиците са инструмент на търговския кредит и държателите им, при нужда от ликвидност, могат да ги дисконтират. В ислямската банкова система това не е допустимо, защото дисконтирането на практика води до изплащането на лихва, за периода на държане на полицата.

Ислямските банки извършват обмяна на валута, но при спазване на следното строго изискване: "обмяната на валутата следва да бъде извършена едновременно за двете валути, като се използва спот валутният курс"¹³ Това не е случайно. В

¹²Bashir, B.A., Banking without interest: the Islamic system, *The Bankers' Magazine*, October 1982, p. 23.

¹³Muamalatuhu & Wadaeaha, International Centre for Research in Islamic Economics, Jeddah, 1983 p.2-5

сравнение със западните банки, ислямските банки не използват инструменти, които подразбираемо включват "времеви спред". Форуърд инструментите, опции, суап не се допускат при ислямските банки.

Съществуват и други различия между ислямското и западното банкиране, като например контрола от страна на централната банка и изискванията за капиталова адекватност. Те обаче могат да бъдат предмет на друга разработка.

В заключение, следва да се отбележи, че независимо от наличието на трендове на конвергенция на западните и ислямските банкови системи, породени от процесите на секюритизация, прилагането на плаващи лихвени проценти, повишаване значението на фондовият пазар, прилагането на схеми за споделяне на печелбите (загубите) (profit sharing schemes) и най-общо на глобализационните процеси в банковото дело, все пак различията в двете банкови системи по същество остават. Ето защо познаването им би дало определени предимства на тези, които желаят да ползват услугите на ислямски банки или пък развиват бизнес отношения със страни, които прилагат ислямско банкиране.